

Demonologie nowoczesności. O Czarnej Mszy Johna Graya

Idea, wedle której „zachodnia demokracja liberalna” jest „momentem wieńczącym ideologiczną ewolucję rodzaju ludzkiego” jest wyznaniem wiary w eschatologię. To dziwne, iż fakt ten nie zwrócił niczyjej uwagi¹

Czarna Msza. Apokaliptyczna religia i śmierć utopii² Johna Graya jest alternatywnym kluczem do zrozumienia filozoficznych korzeni współczesnych trendów polityczno-gospodarczych. W owej solidnej intelektualnie, a zarazem niemal eksperymentalnej wędrówce poprzez trendy ideologiczne liberalnej demokracji, Gray rozprawia się z najnowszymi mitologiami zachodniego świata. Technika, której ten brytyjski historyk idei i politolog używa dla przedstawienia tezy o istotnej roli apokaliptycznego myślenia w paradygmatach nowoczesności, oscyluje pomiędzy analizą dyskursywną i krytyką filozoficzną. Dla czytelników, którym znana jest krytyka humanizmu dokonana przez autora w *Słomianych Psach*,³ *Czarna Msza* będzie zaskoczeniem, gdyż jest ona do pewnego stopnia zerwaniem ze stylem syntez socjologicznych (w stylu Baumana czy Baudrillarda), praktykowanym wcześniej przez Graya. Tu jego głównym założeniem nie jest synteza, lecz właśnie krytyczna analiza tekstów źródłowych zapładniających współczesne narracje. Zgodnie z towarzyszącą mu konsekwentnie od lat dziewięćdziesiątych myślą przewodnią, podważającą postrzeganie oświecenia jako paradygmatu zrywającego z chrześcijaństwem, w *Czarnej Mszy* Gray nie proponuje jednak krytyki oświecenia *per se*. W przeciwieństwie do Theodora Adorno, skupia się na analizie dychotomii pomiędzy „ciemnymi wiekami” (w wydaniu europejskim, rosyjskim czy islamistycznym) a obsesyjnym sekularyzmem nowoczesności. Dostrzegając zalety laickiej wizji świata, która uruchomiła przecież propozycję humanizmu

¹ J. Gray, *Black Mass. Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*, Penguin Books London, 2008, s. 175.

² Wydana po raz pierwszy w 2007 roku przez Allen Lane, podwydawnictwo Penguin Book poświęcone książkom zawierającym oryginalne, autorskie i zaangażowane teorie. Rok później ukazało się nowe wydanie Penguin Books, na podstawie którego napisana jest poniższa recenzja (EP).

³ J. Gray, *Słomiane Psy. Myśli o ludziach i innych zwierzętach*, przeł. C. Cieśliński, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 2003.

jako uniwersalnego paradygmatu, wolnego od przesądów myślenia apokaliptycznego, Gray - zdeklarowany ateista, mimo głośnych sporów z ateistami z kręgu Trzeciej Kultury - dokonuje tu jej dekonstrukcji i demitologizacji.

Melioryzm jako utopijna inżynieria społeczna

Dominujące mity świata zachodniego są historycznymi narracjami, i popularnie wierzy się, że stanowią naturalną ludzką potrzebę. Istoty ludzkie są narratorami [...] nie mogącymi osiągnąć spełnienia w świecie, który nie przypomina opowieści⁴

Przedmiotem krytyki filozoficznej w *Czarnej Mszy* jest progresywna wizja chrześcijańskiego millenaryzmu, który odrodził się w postaci oświeceniowego kultu lepszego świata, a następnie – zgodnie z przekonaniem Graya – powrócił jako obsesyjny sekularyzm totalitarny i wolnorynkowy. Gray zauważa, iż „rola oświecenia w dwudziestowiecznym terrorze pozostaje ciemną plamą w zachodniej mentalności.”⁵ Zbrodnie hitlerowskie, stalinowskie, zbrodnie islamistów i amerykańskie zbrodnie na Bliskim Wschodzie zdają się w powszechnym mniemaniu pochodzić spoza kręgu okcydentalnego świata. Mimo ewidentnie europejskich źródeł ideologii zbrodnie te fundujących, wśród których odnaleźć można intelektualną spuściznę Voltaire’a, jakobinów, Locke’a oraz późniejszych myślicieli zainspirowanych ich ideami (Marksa, Nietzschego, Comte’a i Spencera), powszechnie sądzi się, że ludobójstwa, terroryzm i zbrodnie wojenne ostatnich stu lat zostały dokonane w całkowitej izolacji od zachodniej tradycji filozoficznej. Tymczasem, dowodzi Gray, istnieją znaczące ideologiczne powiązania między przemocą dokonaną w erze nowoczesności, a fundamentalnymi dla zachodniej myśli metanarracjami, m. in. chrześcijaństwem i oświeceniem. Nazistowskie obozy koncentracyjne i stalinowskie obozy pracy mają precedens w ludobójczych technikach kolonialnej Europy.⁶ Islamizm, powszechnie uważany za ideologiczną kontynuację islamu, wywodzi się od marksizmu-leninizmu (ten zaś, jak argumentuje Gray, jest bezpośrednio zainspirowany myślicielami oświeceniowymi).⁷ Amerykański neoliberalizm, uosabiający idee melioryzmu i uniwersalizmu, rozprzestrzenia się współcześnie za pomocą zbrojnych interwencji noszących znamiona kolonizacji gospodarczej. Neoliberalizm ufundowany jest na myśli Locke’a i Spencera⁸ oraz promowany przez

⁴Tamże, s. 288.

⁵Tamże, s. 50.

⁶„Techniki represji stosowane przez Bolszewików czerpały z praktyk zachodnich, nie zaś w tradycji caratu. W tworzeniu obozów podążali oni za europejskim wzorem kolonialnym. Obozy koncentracyjne były wykorzystywane w Hiszpanii, by stłumić powstania na kolonialnej Kubie pod koniec XIX wieku i w Afryce Południowej przez Brytyjczyków podczas wojny burskiej. Mniej więcej w tym samym czasie zostały one założone w niemieckiej Afryce Południowo-Zachodniej, podczas ludobójstwa dokonanego na plemieniu Herero przez niemieckich administratorów”, tamże, s. 67.

⁷Sayyid Qutb, nestor islamizmu, był egipskim intelektualistą zainspirowanym Nietzschem i Leninem. Męczeństwo w islamie, zapoczątkowane przez reżim Chomeiniego, było ideologicznie ufundowane na Heideggerowskiej koncepcji wyboru egzystencjalnego. „Ruchy islamistyczne rozumieją przemoc jako sposób na stworzenie nowego świata i w tym rozumieniu są one tożsame z nowoczesnym Zachodem, nie zaś ze średniowieczną przeszłością,” tamże, s. 97–98.

⁸Znakomita krytyka dzieła Spencera zaproponowana przez Graya wskazuje na linearyzm spencerowskiej wizji ewolucji społecznej w opozycji do historii i doboru naturalnego jako pozbawionych określonego kierunku czy też

neo-konserwatystów zainspirowanych filozofią polityczną Leo Straussa jako ostateczny szczebel rozwoju ludzkości.⁹

Kontrowersyjny charakter *Czarnej Mszy* określa pewna totalność krytyki liberalnej demokracji i chrześcijaństwa, które jako dominujące metanarracje współczesności posiadają przewagę w postaci legitymizacji, czyniącą myśl Graya wciąż dosyć niszową. Autor zaczyna swą analizę od hitleryzmu, kończąc na islamizmie, systematycznie badając oświeceniowe źródła, które służyły za inspirację głównym ideologom nowoczesnych dyktatur. "Utopijna inżynieria społeczna", jak określił leninizm i trockizm Karl Popper,¹⁰ wywodzi się z oświeceniowej wiary w meliorizm. Utopijny meliorizm jest natomiast bezpośrednią konsekwencją religijnego myślenia apokaliptycznego. Z jednej strony oparte jest ono na demonologicznej wizji zła, które musi zostać pokonane, z drugiej zaś na przekonaniu, iż dla ewolucji gatunku ludzkiego i osiągnięcia wyższego szczebla rozwoju konieczna jest rewolucyjna, uniwersalna wizja świata. Gray argumentuje, iż globalna kruczata liberalnej demokracji, polegająca w równym stopniu na amerykańskim fundamentalizmie religijnym i na przekonaniu o wyższości amerykańskiego systemu gospodarczo-społecznego, jest naturalną kontynuacją tej tradycji.

Uzbrojeni Misjonarze

W latach osiemdziesiątych John Gray poświęcił część swej pracy intelektualnej dziełu amerykańskiego ekonomisty F.A. Hayka. Początkowo zafascynowany ideami wolnorynkowych możliwości rozkwitu wolności indywidualnej (którą to koncepcję, pod wpływem myśli Isaiaha Berlina, już w swej wczesnej karierze naukowej Gray uznał za centralną), dekadę później stał się jednym z najgłośniejszych krytyków neoliberalizmu. Być może to dlatego jedna z najbardziej fascynujących analiz myśli społecznej na kartach *Czarnej Mszy* dotyczy właśnie źródeł, rozwoju oraz konsekwencji ekonomicznej teorii Hayka, która według Graya zainspirowała kolejny etap apokaliptycznego uniwersalizmu: liberalną demokrację.

Główne nurty ideologiczne, takie jak nowoczesność i liberalna demokracja, na których oparte są społeczeństwa należące do kręgu tzw. zachodniej cywilizacji, utożsamiane są przez większość z siłą rozumu, sekularyzacją i powszechną obietnicą dobrobytu. Jednak zdaniem Graya stanowią one w istocie kolejny przejaw religijnego myślenia eschatologicznego. Kłopot ze współczesnym neoliberalizmem, podobnie jak nazizmem i komunizmem, będącymi swego rodzaju świecką religią, polega na ideologicznym zakorzenieniu w oświeceniu, „racjonalnej religii” opartej na eschatologicznej wierze w możliwość stworzenia nowej, lepszej ludzkości. Ponieważ zaś amerykańska wersja demokracji liberalnej jest projektem dążącym do uniwersalnej ewolucji społeczeństw, Gray postrzega ją jako naturalną kontynuację religijnych ruchów millenarystycznych opartych na idei apokalipsy. Wychodząc od wnikliwej analizy wpływu deceptjonizmu Leo Straussa (byłego hitlerowca, który zrobił po wojnie oszałamiającą karierę akademicką po obu stronach Atlantyki), wskazuje na ogromną rolę, jaką w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych odgrywają paranoja i nieufność. Jako metadyskurs, demonologiczna

celu. Patrz: tamże, s. 124–125.

⁹ „Neoliberalowie wierzą, że najważniejszym warunkiem ludzkiej wolności jest wolny rynek. Rola rządu musi być ściśle ograniczona. Demokracja jest pożądanym systemem, ale może być ograniczona by chronić interesy rynku [...]. W globalnym systemie wolnorynkowym wojna i tyrania zanikną. Ludzkość wznieśnie się do nieznanych dotąd wyżyn”, tamże, s. 120.

¹⁰ Tamże, s. 74.

teoria ukrytych znaczeń i widmo zagrożenia stanowiła rdzeń prowadzonej w stylu fundamentalistycznej krucjaty polityki zagranicznej Goerge'a W. Busha. W efekcie, posłużyła ona legitymizacji wojny o surowce naturalne w Iraku (2003-2010), która paradoksalnie obaliła jedyny sekularny i nowoczesny system społeczno-polityczny na Bliskim Wschodzie, tj. reżim Saddama Hussaina. John Gray argumentuje, że narzucanie gospodarki liberalnej, które autor określa jako kolejny utopijny projekt inżynierii społecznej, nosi znamiona kolonizacji i zamiast jej zapobiegać prowadzi do proliferacji przemocy na wielką skalę. Kraje Bliskiego Wschodu „nigdy nie staną się klonami żadnego zachodniego systemu politycznego i idea, że 'nowy Bliski Wschód' biorący za polityczny model Stany Zjednoczone wkrótce zaistnieje jest fantazją”¹¹. W swoich prognozach politycznych dotyczących Bliskiego Wschodu i w krytyce nowego ateizmu w końcowej części *Czarnej Mszy* Gray stylistycznie powraca do *Słomianych Psów*. Konstatuje, że oficjalne cele polityki międzynarodowej: walka z terroryzmem i zaprowadzanie demokracji liberalnej wbrew woli populacji, są wewnętrznie sprzeczne i słabo maskują znany nam doskonale z historii kolonialnej mechanizm misji cywilizacyjnej. W toczącej się nadal historii przemocy kolonialnej, która współcześnie produkuje humanitarne narracje usprawiedliwiające inwazje i rozkradanie surowców naturalnych, istnieje jednak – jego zdaniem – nutka optymizmu. Niepowodzenia neokolonialnych konfliktów (Francji w Algierii, USA i Francji w Wietnamie, Rosji i USA w Afganistanie...), jak stwierdza, wykazują „niemoc zachodnich okupantów w nie-zachodnich krajach, która widoczna była przez cały poprzedni wiek. Amerykańska porażka w Iraku jest tylko najświeższym przykładem tej niemocy.”¹²

John Gray a Trzecia Kultura

Przedstawione wyżej, a przekonująco uargumentowane idee Johna Graya, pozostają w sprzeczności z pojmowaniem projektu humanistycznego, przyjętym przez takich badaczy z kręgu Trzeciej Kultury, jak Richard Dawkins, Daniel Dennett czy Matt Ridley, a przede wszystkim Steven Pinker, którego teorii zanikania przemocy Gray jest zaciętym krytykiem. Cała dyskusja na temat rozbieżności dyskursów dotyczących przyszłości religii i zasięgu teorii ewolucji rozgorzała w 2008 roku, kiedy to Gray na łamach „The Guardian” w eseju zatytułowanym *Ateizm urojony* podjął polemikę nie tylko z „ewangelizującym ateizmem” Dawkinsa, Dennetta i innych, lecz i z memetyką jako ideologicznym metadyskursem. Krytykuje w nim Dawkinsa, Hitchensa, Dennetta, Amisa i Pullmana za powrót do „ewangelickiego stylu głoszenia ateizmu, nieobecnego od czasów wiktoriańskich” (demonizacja religii, język kazań, teologiczny dyskurs).¹³ Obserwując głośne wypowiedzi Dennetta i Dawkinsa, formułowane pod adresem chrześcijan i muzułmanów, po raz kolejny, tym razem w *Czarnej Mszy* zauważa, iż kult prawdy w wersji głoszonej przez czołowych memetyków ma wiele wspólnego z religią. I stawia następującą diagnozę:

Dawkins i Dennett są zaangażowanymi oponentami chrześcijaństwa. Lecz ich ateizm i humanizm są tylko wersjami chrześcijańskich idei. Jako obrońca Darwinizmu, Dawkins jest zwolennikiem poglądu, iż ludzie podobnie jak inne gatunki zwierzęce są „maszynami genowymi” rządzonymi przez prawa doboru naturalnego. Dodaje on jednak, że tylko ludzie mogą

¹¹ Tamże, s. 209.

¹² Tamże, s. 232.

¹³ J. Gray, *Atheist Delusion*, „The Guardian”, 15 March 2008: <http://www.theguardian.com/books/2008/mar/15/society>

przeciwstawić się tym prawom: 'my jako jedyni na świecie, możemy stawić czoła tyranii samolubnych replikatorów.' W owej afirmacji ludzkiej wyjątkowości, Dawkins opiera się na chrześcijańskim światopoglądzie.¹⁴

Analiza dyskursu memetyków prowadzi Graya do postawienia im zarzutu o rozprzestrzenianie wirusa, który ich zdaniem jest „lepszy dla ludzkości”. Tym sposobem, argumentuje, wizja religii jako praktyki magicznej, która nie spełnia żadnej funkcji przystosowawczej i przetrwaniowej w przeciwieństwie do nauki, która jest dobrodziejstwem ludzkości, przypomina do złudzenia wizję George'a Frazera zawartą w *Złotej Gałęzi*. Ubolewa nad wszechobecną dogmatycznością wewnątrz obozu memetycznego, która rzuca cień na Darwinizm, „znieształcony i nadużyty za każdym razem, kiedy użyty jest poza właściwym sobie obszarem biologii.”¹⁵ Trudno wyobrazić sobie bardziej anty-memetyczne stwierdzenie i w rzeczy samej, koncepcja utopijnych teorii rozciąga się naturalnie na obszar memetyki w wydaniu Dawkinsa – wojującego ateisty. Zdaniem Graya koncepcję religii jako wirusa¹⁶ podważa fakt, (który Dawkins zdaniem Graya świadomie lekceważy w swych ateistycznych tyradach) iż sekularne, programowo ateistyczne reżimy są również odpowiedzialne za masową przemoc. Gray wykazuje, że argumenty Dawkinsa o wpływie rozprzestrzeniania się prawdy naukowej na naturalny i uniwersalny rozwój intelektualny noszą znamiona typowej dla chrześcijaństwa linearnej wizji historii. Już w *Słomianych Psach* zresztą autor *Czarnej Mszy* zaproponował rozumienie ateizmu jako „późnego wykwitnięcia chrześcijańskiej pasji poznania prawdy.”¹⁷ Nowi ateści, podsumowuje, głoszą utopijną wiarę w progres i wspierają wywodzącą się z amerykańskiej wersji fundamentalistycznego chrześcijaństwa misję uniwersalnego rozprzestrzeniania liberalizmu. Rzeczona optymistyczna wizja uniwersalnej demokracji liberalnej, stanowiąca przedmiot zdecydowanej krytyki Graya na łamach *The Guardian* i *Czarnej Mszy*, w kręgu Trzeciej Kultury propagowana jest zwłaszcza przez Stevena Pinkera i Matta Ridleya. W wydanej w 2011 r. książce *The Better Angels of our Nature: Why Violence Has Declined? (Lepsze anioły naszej natury: dlaczego przemoc zanika)*¹⁸ Pinker zaproponował nowy trend w rozumieniu zjawiska przemocy. Wedle zaprezentowanych przez niego danych statystycznych, na świecie jest coraz mniej przemocy dzięki rozprzestrzenianiu się gospodarki wolnorynkowej i dzięki moralności wytworzonej przez rozum – naszą „trzecią (po biologii i kulturze) naturę.” Wzorem „Racjonalnego optymisty” Matta Ridleya,¹⁹ Pinker próbował też wykazać paralelę pomiędzy nowoczesnym społeczeństwem (świeckim, racjonalnym, naukowym i liberalnym) a ulepszonymi praktykami społecznymi i wyższym poziomem moralności. W jednym z ostatnich numerów *The Guardian*, natomiast, Pinker oznajmił wręcz:

w miarę jak nowoczesność poszerza nasz krąg współpracy, coraz wyraźniej zdajemy sobie sprawę z bezużyteczności przemocy i za pomocą zbiorowego wysiłku jesteśmy w stanie zmniejszyć jej zasięg²⁰

¹⁴ J. Gray, *Black Mass...*, s. 266.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Koncepcja ta została przedstawiona w pracy R. Dawkins, *Bóg urojony*, przeł. P.J. Szajcer, Warszawa 2007.

¹⁷ J. Gray, *Słomiane Psy...*, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 2003, s. 296.

¹⁸ S. Pinker, *The Better Angels of Our Nature. Why Violence Has Declined*, Viking Books, New York, 2011.

¹⁹ Ridley koncentruje się na ewolucji społecznej jako rzekomo nowej, rewolucyjnej „w pewnym sensie progresywnej” sile. Patrz: M. Ridley, *The Rational Optimist: How Prosperity Evolves*, Harper Collins New York 2010; J. Gray, *The Evolution of Everything by Matt Ridley*, *The Guardian*, 16 September 2015: <http://www.theguardian.com/books/2015/sep/16/the-evolution-of-everything-matt-ridley-review>

²⁰ S. Pinker, *This year's headlines may offer little cause for optimism, but look at long-term trends and you'll find that violence is in decline*, "The Guardian Weekly", 18–24 September 2015.

Temu „nowoodkrytemu” przez Pinkera i Ridleya ewolucjonizmowi społecznemu poświęconych jest wiele kart *Czarnej Mszy*, na których Gray odnosi go do starej teorii Herberta Spencera, ale też ewolucjonizmu w myśli F.A. Hayka, który (notabene) posłużył za filozoficzną podstawę eugeniki, frenologii, przymusowej sterylizacji, imperializmu i kolonizacji. Według Graya, postkolonialna, „optymistyczna” wersja ewolucjonizmu społecznego, serwowana dzisiaj przez niektórych przedstawicieli Trzeciej Kultury, używa praw człowieka, demokracji i kapitalizmu jako sztandarów nowego liberalnego imperializmu, który pod tą szlachetną przykrywką uzurpuje sobie prawo do najeżdżania państw, jeśli nie spełniają one zachodnich standardów. Trudno nie zauważyć, jak twierdzi Gray w swej krytyce teorii Pinkera, jak korelacja stabilizacji i liberalnego imperializmu w jego teorii odzwierciedla znaną z pism Auguste’a Comte’a „religię ludzkości”, obecną w demagogii stosowanej przez administrację Busha odnośnie wojny w Iraku i Afganistanie.²¹

Publicystyczne zmagania Graya z „ewangelizującymi ateistami” – jak nazywa on Dennetta i Dawkinsa - zainspirowanymi ideą oświeceniowego projektu lepszej ludzkości oraz zmagania z optymistyczną wiarą Pinkera w demokrację liberalną jako pokojową siłę, są z konieczności syntetyczne. W partiach opisujących brytyjski mesjanizm neokonserwatywny, czy kraje Bliskiego Wschodu jako oparte na „nieoliberalnej mrzonce Rousseau” lub w partiach interpretujących salafizm lub współczesny islamizm Sayyida Qutb jako pokłosie jakobinizmu, rozprawa Graya jest miejscami zbyt skrótowa.²² Niemniej jednak części *Czarnej Mszy* poświęcone analizom liberalnego imperializmu przedstawiają jego linearny, utopijny i apokaliptyczny charakter w sposób niezwykle drobiazgowy i pouczający. Kolejną cenną część lektury stanowi też systematyczne dowodzenie religijnego charakteru nowego ateizmu i utopijności promotorów demokracji liberalnej jako lepszego świata dla wszystkich. Wszystko to sprawia, że *Czarna Msza* jest nie tylko solidnym kompendium wiedzy o nurtach filozoficznych, które ufundowały nowoczesne zachodnie społeczeństwa tyleż w wersji demokratycznej, ile totalitarnej. Jako głęboko analityczna rozprawa, dostarcza ona krytycznych argumentów w dyskusjach dotyczących politycznych uwarunkowań koncepcji ewolucjonistycznych, powstających w kręgu Trzeciej Kultury, w tym koncepcji memetycznych. Jej niewątpliwą siłą jest także (podobnie jak w przypadku *Przemocy* Slavoj’a Žižka, dzieł Naomi Klein i działalności Noama Chomsky’ego czy Wikileaks) nieuchronne rozprzestrzenianie się alternatywnego spojrzenia na utopijny charakter neoliberalnego uniwersalizmu.²³

²¹ J. Gray, *Steven Pinker is wrong that violence and war are declining*, „The Guardian”, 13 March 2015; <http://www.theguardian.com/books/2008/mar/15/society>.

²² Uzupełnieniem analizy utopijnej myśli islamizmu jest znakomita praca Jacka Goody’ego zatytułowana *Islam in Europe* (Wiley and Sons, London 2013); wydana w 1996 roku praca *Islamic World* pod redakcją Francisca Robinsona (Cambridge University Press Cambridge 2009) lub syntezy Roberta Fiska i Toby Matthiesena.

²³ Opublikowana w 2007 roku *Czarna Msza*, była książką rewolucyjną i niepokojącą. Dzisiaj nawet hollywoodzkie produkcje, takie jak „Zielona Strefa” czy „Nonstop” demaskują mit niesienia praw człowieka za pomocą przewrotów ustrojowych w „barbarzyńskich” krajach. Zob *Zielona Strefa (Green Zone)*, 2010, reż. P. Greengrass, Universal Pictures, budżet: 100 mln dolarów (prawie stuprocentowy sukces kasowy, chociaż film był o wiele bardziej popularny w Wielkiej Brytanii niż w Stanach Zjednoczonych, gdzie był ostro krytykowany przez zwolenników wojny w Iraku); *Non-stop*, 2014, reż. Jaume Collet-Serra, Universal Pictures (sukces kasowy przekroczył budżet czterokrotnie (koszt filmu 50 mln dolarów. Zysk z kas: 225 milionów).

Bibliografia

- Gray John, *Black Mass. Apocalyptic Religion and the Death of utopia*, Penguin Books, London 2008.
- Gray John, *Słomiane Psy. Myśli o ludziach i innych zwierzętach*, Wyd. Książka i Wiedza. Warszawa 2003
- Gray John, *Steven Pinker is wrong that violence and wars are declining*, "The Guardian", 13 March 2015: <http://www.theguardian.com/books/2008/mar/15/society03>
- Gray John, *The Evolution of Everything by Matt Ridley*, The Guardian, 16 September 2015: <http://www.theguardian.com/books/2015/sep/16/the-evolution-of-everything-matt-ridley-review>
- Goody Jack, *Islam in Europe*, Wiley and Sons, London 2013.
- Islamic World*, Francis Robinson (ed.), Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Pinker Steven, *The Better Angels of Our Nature. Why Violence Has Declined*, Viking Books, New York 2011.
- Pinker Steven, *This year's headlines may offer little cause for optimism, but look at long-term trends and you'll find that violence is in decline*, "The Guardian Weekly", 18-24 September 2015.
- Ridley Matt, *The Rational Optimist: How Prosperity Evolves*, Harper Collins, New York 2010.

Filmografia

- Non-stop*, 2014, reż. Jaume Collet-Serra, Universal Pictures.
- Zielona Strefa (Green Zone)*, 2010, reż. P. Greengrass, Universal Pictures.

Nota o autorze

Ewelina Pępiak – absolwentka kulturoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego, absolwentka Wydziału Amerykanistyki Université de Toulouse-le-Mirail (Toulouse II), studentka Stockholm University, aktualnie wykładowca Enseignante en Communication Européenne w Institut Catholique de Toulouse. Zainteresowana teoriami studiów kulturowych, zagadnieniami tożsamościowych konstrukcji i transnarodowych migracji.

About the author

Ewelina Pępiak – a graduate of cultural studies at the University of Silesia in Katowice, a graduate of the Faculty of Institut Pluridisciplinaire pour les Études sur les Amériques à Toulouse (Université de Toulouse-le-Mirail), student of the Stockholm University. A lecturer of Enseignante en Communication Européenne in the Institut Catholique de Toulouse. Interested in the cultural studies theories, the constructions of identity, transnational migrations.